

UYGARLIĞIN DOĞUŞUNDA

Neolitik şölenlerin izleri

Jens NOTROFF, Oliver DIETRICH, Joris PETERS, Nadja PÖLLATH, Çiğdem KÖKSAL-SCHMIDT

GÖBEKLİ TEPE

Dünyanın En Eski Tapınım Alanı ve
Besin Üretiminin Başlangıcı

Nevalı Çori'de bulunan natüralist üslupta işlenmiş bir insan başı heykeli. Şanlıurfa Müzesi

Türkiye'nin güneydoğusundaki bir metropol kenti olan Şanlıurfa ilinin 15 kilometre kuzeydoğusunda konumlanan Göbekli Tepe höyüğü, Germuş dağ silsilesinin en yüksek noktasındaki çorak topraklar üzerinde kurulmuştur. 15 metre yüksekliğinde ve 9 hektarlık alanı kaplamakta olan höyük tamamen insan yapımıdır. Şimdiye dek keşfedilen en erken tarihli insan yapımı kült mimarinin içerisinde bulunduğu höyük, günümüzden yaklaşık 10 bin yıl önce bilinçli olarak toprakla doldurulmuş ve yükseltilmiştir. Son Buzul Çağının ardından, Çanak Çömleksiz Neolitik olarak adlandırılan dönemde avcı-toplayıcı gruplar tarafından inşa edilen bu anıtsal yapılar, çanak çömleğin ortaya çıkışından bile daha erken tarihlidir. Göbekli Tepe'nin bulunduğu alanda-1960lı yıllarda İstanbul Üniversitesi ile Chicago Üniversitesi tarafından ortak yürütülen yüzey araştırmalarında, aralarında çok miktarda çakmaktaşı yonga, artık yongacık ve taş alet bulunan çeşitli Neolitik Çağ buluntularına rastlanmıştır. Höyük içerisinde saklı mimari kalıntılar ise,1994 yılında Klaus Schmidt tarafından keşfedilmiştir. Schmidt'in keşfinin ardından başlayan kazılar, o tarihten itibaren her yıl yapılmaya devam ediyor. Göbekli Tepe'de 20 yılı aşkın süredir devam eden

Şimdiye dek keşfedilen en erken tarihli insan yapımı kült mimari, Şanlıurfa'nın 15 kilometre kuzeydoğusunda yer alan Göbekli Tepe'de ortaya çıktı. Günümüzden yaklaşık 10 bin yıl önce bilinçli olarak toprakla doldurulmuş ve yükseltilmiş olan bu anıtsal yapılar, son Buzul Çağının ardından, Çanak Çömleksiz Neolitik olarak adlandırılan dönemde avcı-toplayıcı gruplar tarafından inşa edilmişti.

arazi çalışmaları süresince ortaya çıkarılan malzeme, karakteristik özellikleri bakımından zengin bir natüralist ve sembolik ikonografi sergiliyor ve karmaşık bir sosyal yapı ile böylesine erken bir tarih için beklenmedik bir durum olan son derece karmaşık bir mitolojinin varlığına işaret ediyor.

Göbekli Tepe'de açığa çıkarılan yapılar arasında en erken tarihli ve en etkileyici olanları, Çanak Çömleksiz Neolitik A, yani MÖ 10. binyıla tarihlenen, T-biçimli dikilitaşlardan oluşan dairesel planlı yapılarıdır. Yekpare taştan şekillendirilmiş bu devasa dikilitaşların yükseklikleri 4 ile 5,5 metre arasında değişim gösterir. Genişlikleri 10 ile 30 metre arasında değişen dairesel duvarların içerisine yerleştirilen dikilitaşlar birbirlerine duvar ve sekiler ile bağlıdır ve merkezdeki iki büyük T-biçimli dikilitaşa bakacak şekilde yerleştirilmişlerdir. Höyüğün bazı kısımlarında, anıtsal dairesel yapıların üst tabakalarında küçük boyutlu dörtgen mekanlardan oluşan daha geç tarihli bir mimari dokuya ulaşıldı. Yaklaşık 3x4 metre genişliğindeki bu yapılar, MÖ 9. binyıla, yani erken ve orta Çanak Çömleksiz Neolitik B Dönemine tarihlendiriliyor. Bu tabakada yer alan yapıların bazılarında T-biçimli dikilitaşlara rastlanması, bunların daha erken tarihli anıtsal yapıların küçük boyuta indirgenmiş varyasyonları oldukları sonucunu çıkarabilir, ancak bunlar sayı ve boyut bakımından önemli oranda küçültülmüştür. Bu tabakadan günümüze yalnızca merkez dikilitaşları ulaşmıştır, ancak bunların en büyüğü 2 metreyi geçmez.

Kuşkusuz, Göbekli Tepe'de en göze çarpan arkeolojik buluntular, Çanak Çömleksiz Neolitik A Dönemine tarihlendirilen dairesel yapılarıdır. Bu yapıların dördü, höyüğün güney yamacında, ana kazı alanı olarak adlandırılan alanda yer alır. Bunlar, keşfedildikleri sırayla A, B, C ve D yapıları olarak adlandırılmıştır. İlginç biçimde, bu yapıların tümü belirli bir süre sonra bilinçli olarak toprakla doldurulmuş ve neredeyse bir mezarı andırır biçimde kapatılmıştır. Ancak yapıların tam olarak ne kadar süre sonra dolduruldukları henüz belirlenmemiştir.

Dairesel yapılardan ikisi, C ve D yapıları, zemin seviyesine kadar kazılabilmiş ve her iki yapıda da yapay olarak düzleştirilmiş ana kayaya rastlanmıştır. D yapısı şimdiye dek ortaya çıkarılan en büyük boyutlu ve en iyi korunmuş yapıdır. Yapının mer-

Byapısında bulunan P9 numaralı dikilitaş üzerinde tilki motifi görülmüyor.

Göbekli Tepe'deki anıtsal yapıları oluşturan T-biçimli dikilitaşların 'T' formunu oluşturan dikdörtgen biçimli üst kısmın insan kafasını temsil eden soyut bir tasvir olduğu, kısa kenarın ise insan yüzünü temsil ettiği düşünülüyor. Dikilitaşların gövde kısmında ise açıkça belirgin kol ve belin orta kısmına doğru işaret eden parmaklarıyla el motifleri dikkati çekiyor. Bel kısmında yer alan kemer ve peştemal motifleri de yine insansı özelliklere vurgu yapıyor.

D yapısının merkez dikilitaşlarından P18 numaralı dikilitaşın üç boyutlu rekonstrüksiyonu. Dikilitaş üzerinde belirgin olarak tasvir edilen kol ve ellerin yanısıra kemer ve peştemal motifleri, T-biçimli dikilitaşların antropomorfik özelliklerine dikkat çekiyor. © DAI, T. Müller, Göbekli Tepe Kazı Arşivi

Göbekli Tepe'nin havadan görünüşü. © DAI, E. Küçük, Göbekli Tepe Kazı Arşivi

de açıkça görülmektedir. Bilinen en eski insan tasviri olma özelliğini taşıyan, gerçek boyuttan biraz daha büyük ancak tamamen natüralist üslupta yapılmış bu heykel, Urfa-Yeni Yol'da bulunan bir Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşimi üzerinde yapılan inşaat çalışmaları sırasında bulunmuştur. Göbekli Tepe'de karşımıza çıkan bu kübik formlu yüzü olmayan dikilitaş-heykellerin aksine, 'Urfa adamı' yüzü ile birlikte tasvir edilmiştir. Derin çukurlar içerisine gömülü siyah obsidiyen gözlere sahip 'Urfa adamı'nın ağzı ise betimlenmemiştir. Heykel, boyun kısmında yer alan V-biçimli kolye dışında çıplaktır. Bacakları betimlenmeyen heykelin vücudunun alt kısmı, heykelin zemine yerleştirilmesine olanak veren koni biçiminde bir bağlantı ile sona erer. Göbekli Tepe'de de 'Urfa adamı'nı anımsatan, kireçtaştan yapılmış ve gerçek boyuta yakın çeşitli insan başı heykelleri bulunmuştur. Heykellerin boyun kısmındaki kırılma izleri, bunların daha büyük heykellere ait olabileceğine işaret eder. Daha da ilginç, bu insan başı heykellerinden bazıları yapıları kaplayan dolgu toprağı içerisinde bulunmuştur. Heykeller, yapıların doldurulma süreci sırasında, bilinçli olarak merkez dikilitaşlarının aşağısına yerleştirilmişti. Göbekli Tepe'de karşılaştığımız bu iki farklı insan tasvir üslubu, bunların farkı anlamlara sahip olabileceğini düşündürür. Natüralist bir üslupta işlenmiş baş heykelleri insansı temsil ederken, son derece soyut bir üslupta işlenmiş anıtsal antropomorfik dikilitaşlar belki de daha büyük, daha güçlü ve -tanrısal- varlıkları temsil ediyordu.

D yapısı merkez dikilitaşlarını çevreleyen dairesel yapıda şimdiye dek yapılan kazılarda 11 dikilitaş açığa çıkarıldı. Kabartma bezemeli dikilitaşların çoğu üzerinde çeşitli hayvan motifleri yer alıyor. Hayvan motifleri arasında tilki, kuş ve yılanın yanı sıra yaban domuzu, yaban öküzü, ceylan, yaban eşiği ve büyük etçiller gibi çeşitli yabani hayvan tasvirleri de bulunuyor.

T-biçimli dikilitaşların içerisine yerleştirildiği birbirini çevreleyen duvarlardan oluşan C yapısı, bu özelliğiyle göze çarpar. Bu özgün yapının planı zaman içerisinde çeşitli değişikliklere uğramıştır. Örneğin, yapının ilk evrelerinde açılan bir giriş, daha sonraki bir evrede eklenen duvarla kapanmış, dikilitaşların çoğu onarım görmüş ve yeniden yerleştirilmiştir. D yapısında da olduğu gibi, merkez

D yapısında bulunan P33 numaralı dikilitaşın sağ yüzünde ördek benzeri kuşların yanı sıra turna ve yılan motifleri görülmüyor. © DAI, I. Wagner, Göbekli Tepe Kazı Arşivi

Göbekli Tepe'de ortaya çıkan bir yaban domuzu heykeli © DAI, D. Johannes, Göbekli Tepe Kazı Arşivi

Göbekli Tepe'de çok miktarda hayvan kalıntısının ele geçmesi, çok miktarda etin tüketildiği geniş ölçekli sosyal etkinliklerin varlığına işaret eder. Düzenli toplantılar, kolektif etkinlikler ve karşılıklı olarak düzenlenen şöenler, avcı-toplayıcı toplulukların değiş-tokuş ve bağları güçlendirme amaçlarına hizmet eden temel gerekliliklerdir. Göbekli Tepe'de, bu anıtsal yapıların hangi amaçlarla yapıldığı sorusuna yanıt aradığımızda, bu tür geniş kapsamlı, ritüelleşmiş şöenlerin düzenlendiği düşüncesi önem kazanmaktadır.

Göbekli Tepe'de ortaya çıkan bir hayvan kabartması ©DAI, D. Johannes, Göbekli Tepe Kazı Arşivi

dikilitaşlar ana kayaya oyulmuş iki kaide içerisine yerleştirilmiştir. Ancak, C yapısı merkez dikilitaşlarının her ikisi de tarihöncesi çağlarda tahrip edilmişti. Toprakla doldurularak kapatılan yapının bulunduğu alanda, doğrudan merkez dikilitaşların üzerine gelecek şekilde büyük bir çukur kazılmıştı. Çukurun alt kısımlarında bulunan kırık parçalar, burada gerçekleşen tahribatı canlandırmamıza olanak verir. Yapıyı çevreleyen dikilitaşlar üzerinde yer alan çeşitli kabartma motifleri arasında yaban domuzu figürünün baskın olduğu görülür. Göbekli Tepe'de kabartmaların yanı sıra çeşitli yaban domuzu heykelleri de ortaya çıkarılmıştır.

Göbekli Tepe'de keşfedilen yapılardan ilki olan A yapısı, alanda

bulunan ve dairesel ya da oval plana sahip diğer Çanak Çömleksiz Neolitik A yapılarıyla karşılaştırıldığında, daha dikdörtgen ve dolayısıyla daha farklı bir zemin planına sahiptir. Yapının tamamı henüz açığa çıkarılmadığından, ayrıntılı bir tanımlama yapılamasa da, ilk incelemelerde yapının farklı zemin planının, daha geç evredeki dikdörtgen planlı mimari dokuya geçişin göstergesi olabileceği düşünülüyor. Ancak yapının diğer özellikleri, Göbeli Tepe'deki Çanak Çömleksiz Neolitik A yapılarının genel düzeni ile örtüşüyor. Merkez dikilitaşları çevreleyen dikilitaşların şimdiye dek yalnızca dördü açığa çıkarıldı ancak kazıların devamında bu sayının artması bekleniyor. A yapısı dikilitaşları üzerindeki kabartmalarda yılan motiflerinin baskınlığı dikkat çekiyor.

Bu alanın biraz daha kuzeybatısında yer alan B yapısının şimdiye dek kazılan kısmında, dairesel bir yapı oluşturduğu anlaşılan 8 adet dikilitaş açığa çıktı. Dikilitaşlar üzerinde kabartma bezemelerine ender rastlansa da, B yapısını özellikle dikkat çekici kılan yapının tabanıdır. C ve D yapılarında kesilerek düzleştirilmiş ana kaya taban yer alırken, B yapısında kirecin yakılması ve daha sonra sürtülerek parlatılmasıyla oluşturulan yapay bir taban ortaya çıktı. Terrazzo adı verilen bu taban tipi, dikdörtgen yapılar ile karakterize edilen geç mimari evrenin en belirgin özelliğidir. B yapısı merkez dikilitaşlarından birinin önünde, terrazzo tabanın içerisine yerleştirilmiş olarak bulunan taştan bir kap, yapının iç donanımının ve dolayısıyla yapıda gerçekleştirilen aktivitelerin bir parçası olarak yorumlanıyor.

Höyüğün güneybatı tepesinde yer alan F yapısı ile ana kazı alanında yer alan G yapısı, daha erken tarihli Çanak Çömleksiz Neolitik A yapılarının tipik özelliklerini taşıyor olmalarına karşın, boyutlarının önemli oranda küçük olması ve herhangi bir tabakaya ait olmamaları, yapıların bu grup içerisindeki işlevlerinin belirlenememesine neden olmaktadır. Höyüğün kuzeybatı yamacında devam eden kazı çalışmalarında H ve I yapıları ortaya çıkarıldı. H yapısında şimdiye dek bir merkez dikilitaşı ve onu çevreleyen daire üzerinde yer alan beş dikilitaş açığa çıkarıldı. Zıplayan bir büyük kedi tasvirinin yer aldığı kabartma bezemeli merkez dikilitaşının antik çağda kırılmış olduğu tespit edildi. Kazıların hala devam ettiği I yapısının

H yapısındaki merkez dikilitaşı üzerinde zıplayan bir büyük kedi tasvirini görüyoruz. © DAI, Göbekli Tepe Kazı Arşivi

Göbekli Tepe'nin geç mimari evresinde görülen küçük boyutlu T-biçimli dikilitaş tipi, bölgedeki geniş bir alanda dağılım gösterir. Bu tür bir mimari gelenek paylaşımı, bölge sakinleri arasında ortak bir kültürel geleneğin varlığına işaret eder.

Göbekli Tepe'de bulunan natüralist üslupta işlenmiş bir insan başı heykeli. Şanlıurfa Müzesi

Göbekli Tepe'deki P30 numaralı dikilitaş üzerinde yılan motifleri ve H sembolü dikkati çekiyor.

ise dairesel plana sahip olduğu tespit edildi ancak bu yapıyla ilgili daha detaylı bir tanımlama ancak gelecek kazı sezonlarında yapılabilecek. Höyüğün batı yamacındaki düzlükte yer alan ve tamamen açığa çıkarılan E yapısından ise yalnızca ana kaya üzerinde şekillendirilmiş taban ve ana kayaya oyulmuş kaideler günümüze ulaşmıştır.

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemde, Yukarı Mezopotamya konut mimarisine baktığımızda, son derece standartlaşmış bir mimari ile karşılaşırız. Bunun örneklerini, Göbekli Tepe'nin 60 kilometre kuzeyinde bulunan Nevalı Çori ve Yukarı Mezopotamya drenaj alanında bulunan Çayönü Tepesi gibi birbiriyle çağdaş yerleşmelerde görüyoruz. Ancak bu 'Izgara planlı' (Çanak Çömleksiz Neolitik A ve erken Çanak Çömleksiz Neolitik B), 'Kanallı' (erken Çanak Çömleksiz Neolitik B) veya 'Taş döşemeli' (orta Çanak Çömleksiz Neolitik B) yerleşmelerin hiçbirinde Göbekli Tepedekilere benzer yapılara rastlanmamıştır. Bu alanlarda yapılan jeofizik çalışmalar da gelecek kazılarda böyle yapılara rastlanmayacağını gösteriyor. İlginç biçimde, yukarıda bahsi geçen yerleşmelerin yanı sıra, Türkiye'nin güneydoğusundaki Hallan Çemi gibi diğer yerleşmelerde ve kuzey Suriye'deki Mureybet, Jerf el Ahmar, Tell Abr' 3, Dhade ve Tell Qaramel gibi yerleşmelerde özel işlevli yapılara veya ortak kullanım ve kült amaçlı kullanıldığı düşünülen açık avlulara rastlanır. Bu özel yapılar içerisinde genellikle duvar boyunca uzanan sekiler yer alır ve bazı yapılarda Göbekli Tepe'deki örneklerle paralellik gösteren bir sembolik düzenleme bulunur. Örneğin, Nevalı Çori'deki 'kült binası'nın merkezinde yer alan iki dikilitaş, onlara bakacak şekilde yerleştirilmiş daha küçük boyutlu dikilitaşlarla çevrilidir. Bu yerleşmelerde, genellikle, belirli bir zamanda tek bir yapının kullanımında olduğu düşünülür.

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem konut mimarisi ve 'özel amaçlı' mimari örneklerini karşılaştırdığımızda, Göbekli Tepe'de ortaya çıkarılan yapılar

rın ikinci kategoriye ait olduğunu görürüz. Diğer Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşmelerinden farklı olarak, Göbekli Tepe'de yalnızca tek bir özel yapı bulunmaz. Çok sayıda özel yapıdan oluşan alanda ayrıca hiçbir yerleşim izine rastlanmaz. Dahası, Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşmeleri genellikle, su ve diğer kaynaklara yakınlık gibi elverişli çevresel faktörlerin bulunduğu alanlara kurulurken, Göbekli Tepe bilinen en yakın su kaynağından oldukça uzak bir noktadaki dağ silsilesinin en yüksek noktasında kurulmuştur. Diğer yandan, geniş bir alandan kolaylıkla fark edilebilen alan, çevreye hakim konumuyla dikkat çekmektedir. Dolayısıyla, yakın ve uzak mesafelerden gelecek insanlar için merkezi bir toplanma yeri oluşturmak için bu noktanın seçilmiş olması doğaldır.

3Hallan Çemi, Mureybet, Jerf el Ahmar, Tell Abr' 3, Djade ve Tell Qaramel'i sayabiliriz. Böylesine geniş bir alanda kullanılan bu işaret ve sembollerin ne anlama geldiğini tam olarak çözmeyi henüz başaramasak da, bunları üreten tarihöncesi topluluklar tarafından okunabilir olduklarını rahatlıkla varsayabiliriz. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemde işaret ve sembollerin kullanımı, belirli bir kültürel bilgi birikiminin korunması ve aktarılması amacına yönelik bir ilk olma özelliğini taşır. Çanak Çömleksiz Neolitiğin bu küçük ölçekli, yarı-göçebe avcı-toplayıcı gruplarının beslenme ve hayatta kalmaları için yalnızca bu tür bir bilgi değiş tokuşu değil, çeşitli malların ve hatta evlenecek kişilerin de değiş tokuş edilmesi hayati önem taşıyor olmalıydı. Dolayısıyla bu dönemde bu tür geniş ölçekli toplantıların yapılabileceği uygun yerlerin oluşturulması mantıklı bir yaklaşımdır. Göbekli Tepe'de karşı karşıya olduğumuz bu yapılar, bölgede yaşayan ve bölgeyi kontrol eden grupların toplanabileceği bir sosyal merkez ve kült mekanı olarak yorumlanmaktadır.

Göbekli Tepe'deki yapıları gömmek için kullanılan çok büyük miktardaki toprak dolguyu yakından incelediğimizde, bu alanda düzenlenen toplantıların karakteri hakkında ipuçları ediniz.

Höyüğün güneydoğu çukurunda yer alan ana kazı alanının havadan görünüşü. Fotoğrafın alt kısmında Çanak Çömleksiz Neolitik A yapıları (sol) alitta A ve B yapıları, sağ ortada C yapısı, hemen üzerinde D yapısı görülüyor. Fotoğrafın üst kısmında ise Çanak Çömleksiz Neolitik B'ye tarihlenen dikdörtgen planlı küçük yapı yer alıyor. © DAI, E. Küçük, Göbekli Tepe Kazı Arşivi

Yapılar, kireçtaşı molozu, çakmaktaşı eserler, taş kap parçaları, öğütme taşı parçaları, ve -özellikle- çok sayıda hayvan kemiğinden oluşan bir toprak dolgu ile doldurularak kapatılmış, daha doğrusu gömülmüştür ve höyük bugünkü görünümünü almıştır. Göbekli Tepe’de ele geçen tüm kemik kalıntıları, burada kalan insanların beslenmesi için avlanarak höyüğe getirilen yabani hayvanlara aittir. Avcıların hedef aldığı hayvanlar bölgeye özgüdür ve geniş bir çeşitlilik gösterirler. Bunlar arasında yaban öküzü, ala geyik, yaban eşiği, yaban domuzu gibi büyük av hayvanlarının yanı sıra tilki, yabani tavşan ve av kuşları (kınalı keklik, güvercin, ördek) gibi küçük av hayvanları da yer alır. Sayı bakımından, ceylan en çok tercih edilen av hayvanı olarak göze çarpar, ancak sağladığı et bakımından yaban öküzü alanda tüketilen etin yüzde 50’sini sağlaması açısından ilk sıradadır. Ancak hayvanların avlanmasının tek sebebi etin besin içeriği değildi. Kuzgun, karga veya küçük karga

Şölenlerde ortaya çıkan rekabet kavramı ve bunun beraberinde getirdiği toplumsal baskı, erken Çanak Çömleksiz Neolitik avcı toplayıcı gruplarının, anlık getiriler üzerine kurulu geleneksel besin aktivitelerini devam ettirmek yerine, besin kaynaklarından faydalanmaya yönelik daha sürdürülebilir yöntemler geliştirmesini sağlamış olabilir. Ancak besin fazlasının biriktirilmesi, saklanması ve -en önemlisi- yeniden dağıtılması gerekir. Bu noktada ortaya çıkan otorite ihtiyacı, bazı karizmatik bireylerin sosyal güç elde etmesine olanak vermiştir.

Göbekli Tepe’nin geç mimari evresinin karakteristik dikdörtgen planlı yapısı ve hayvan heykelleri. © DAI, Göbekli Tepe Kazı Arşivi

gibi siyah tüylü kuşların avlanmasının ardındaki neden, kuşkusuz, bu leş yiyen kuşların sahip olduğu düşük besin değeri değildi. Bu kuşların neden avlandığı hakkında henüz yalnızca tahminlerde bulunabiliyoruz. Belki de parlak siyah tüyleri veya boğuk sesleri, Yukarı Mezopotamya avcı-toplayıcı toplumlarının tinsel dünyasında özel bir anlam taşıyordu. Özel anlamları olsun ya da olmasın, böylesine çok miktarda hayvan kalıntısının ele geçmesi, çok miktarda etin tüketildiği geniş ölçekli sosyal etkinliklerin varlığına işaret eder. Düzenli toplantılar, kolektif etkinlikler ve karşılıklı olarak düzenlenen şölenler, avcı-toplayıcı toplulukların değiş-tokuş ve bağları güçlendirme amaçlarına hizmet eden temel gerekliliklerdir. Dolayısıyla Yukarı Mezopotamya’nın Çanak Çömleksiz Neolitik Döneminde bu tür etkinliklerin karşımıza çıkıyor olması şaşırtıcı değildir. Göbekli Tepe ve bölgedeki diğer yerleşmelerde ele geçen buluntular da bu tür kolektif etkinliklerin varlığını kanıtlamaktadır. Ancak, özellikle Göbekli Tepe’de, bu anıtsal yapıların hangi amaçlarla yapıldığı sorusuna yanıt aradığımızda, bu tür geniş kapsamlı, ritüelleşmiş şölenlerin düzenlendiği düşüncesi önem kazanmaktadır. Yine de, bu göçebe avcı-toplayıcıların böylesine karmaşık ve anıtsal boyutta bir mimariyi ne zaman, nasıl ve neden ürettikleri ve üretebiliyor oldukları sorusu hala yanıt beklemektedir.

Büyük ölçekli toplumsal görevlerin yerine getirilmesinde en iyi sonucu kolektif çalışma yöntemleri verir. Kuşkusuz, Göbekli Tepe’deki yapıların inşa edilmesi de bu tür görevler arasında sayılır. Yapılan bazı etnografik çalışmalar, bu tür ortak çalışmaya dayalı mega projelerin gerçekleştirilmesi için gereken iş gücünün ziyafetler organize edilerek elde edilebileceğini ortaya koymuştur. Bu tür bir inşaat çalışması için yeterli iş gücünün hesaplanması, nüfus ve grup boyutları ile ilgili verilerin azlığından ve paraleller bulunmadığından kolay bir görev değildir. Örneğin, Paskalya Adası’ndaki 4 metre yüksekliğindeki ve 12 ton ağırlığındaki dev Moai heykellerinin dikilmesi için gereken süre günler, haftalar veya yıllar olarak hesaplanabilir. Bazı kaynaklar bu tür bir heykelin, 20 birey tarafından bir yıllık süre içerisindeki boş vakitlerinde yontulabileceğini, heykelin 15 kilometrelik bir mesafeye 1 haftalık süre içerisinde taşınması için ise 75 bireyin gerekli olacağını öne sürer. Göbekli Tepe’deki anıtsal yapılar, çevredeki kireçtaşı düzlüklerinden kesilen çeşitli megalitik bloklardan

Göbekli Tepe’de kabartmaların yanı sıra çeşitli yaban domuzu heykelleri de ortaya çıkarılmıştır. © DAI, Göbekli Tepe Kazı Arşivi

Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşmeleri genellikle, su ve diğer kaynaklara yakınlık gibi elverişli çevresel faktörlerin bulunduğu alanlara kurulurken, Göbekli Tepe bilinen en yakın su kaynağından oldukça uzak bir noktadaki dağ silsilesinin en yüksek noktasında kurulmuştur. Diğer yandan, geniş bir alandan kolaylıkla fark edilebilen alan, çevreye hakim konumuyla dikkat çekmektedir. Dolayısıyla, yakın ve uzak mesafelerden gelecek insanlar için merkezi bir toplanma yeri oluşturmak için bu noktanın seçilmiş olması doğaldır.

Nevalı Çori'de bulunan ve Çanak Çömleksiz Neolitik B Dönemine tarihlenen bir ördek başı heykeli. Şanlıurfa Müzesi

oluşur. Neolitik taş ocaklarının yerleri, taş aletler ve kireçtaşı moloz parçaları gibi çeşitli kalıntıların yanı sıra ocaktan çıkarılan ve yarım kalan işlerin izlerinden de tespit edilebilir. Bunlar arasında in situ olarak bulunan tamamlanmamış T-biçimli dikilitaşlar bulunur. Söz konusu büyük ölçekli sosyal etkinliklerin çok sık rastlanmayan organizasyonlar olduğunu, dolayısıyla işin kısa sürede tamamlanması gerektiğini varsayarsak, taşların kesilmesi, yontulması ve taşınmasının hiç de kolay bir iş olmadığını anlayabiliriz. Yapıların çok daha uzun bir süre içerisinde inşa edilmiş olduklarını da ihtimal olarak değerlendirmek mümkün ancak yapım süreçleri üzerine yapılan araştırmalarda henüz bu tür bir sonuca ulaşılmadı. Diğer yandan, yapımı tamamlanmış yapılar üzerinde, yeniden düzenleme, onarım, küçültme ve bazı yapı elemanlarının yeniden kullanımı gibi çeşitli değişiklikler ve eklemeler yapıldığına dair veriler mevcut.

Endonezya'daki Nias Adası'ndan gelen ve 20. yüzyılın başlarına tarihlenen etnografik veriler, 4 metre yüksekliğinde bir megalitin 3 günde, 3 kilometrelik bir mesafeye taşınması için 525 kişinin gerekli olduğunu gösteriyor. Bu tür aktivitelerde yer alan kişi sayısının ihtiyaç duyulan fiziksel güçten daha fazla olabileceği ve prestij kazanma gibi farklı sosyal yönlerin de bu tür görevlere katılmak için motive edici faktörler arasında olduğu düşünülebilir. Endonezya'nın West Sumba Adası'ndaki Kodi bölgesinde kaydedilen bir başka örnek, megalitik mezarların yapımında kullanılacak taşların bir tür ritüel dahilinde taşındığını ve taşınma işlemi sırasında çok sayıda kişinin tanık olarak bulunması gerektiğini gösteriyor. Etnografik vaka çalışmaları üzerine yapılan hesaplamalara göre, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem toplumlarının gelenekleri de göz önünde bulundurularak, bir avcı toplayıcı grubunun 25-50 arasında değişen bir kişi sayısına sahip olduğu ve maddi kültür ve dillerine göre ortak bir kimliğe sahip 10 ile 20 arasında grubun yer aldığı tahmin edilebilir. Göbekli Tepe'de yürütülen araştırmalarda bu yapıları inşa eden kişilerin birden fazla gruptan oluştuğu anlaşılmıştır. A, B, C ve D yapılarında yer alan imgeler, bunların hiç de tesadüfi olmadığını, her yapıda farklı bir odak noktasına sahip belirli bir modelin izlendiğini gösterir. Örneğin, A yapısında yılan motifi hakimdir. B yapısındaki veriler eksik olmakla birlikte tilki motifi, C yapısında yaban domuzu hakimdir.

D yapısında ise geniş bir çeşitlilik gösteren bezemelerde kuş ve yılan motifleri hakimdir. Dikilitaşlar üzerinde yer alan tasvirlerdeki farklı odak noktaları, Göbekli Tepe'de çalışan farklı klanlara ait ayırt edici işaretler olarak yorumlanabilmektedir. Obsidiyen buluntular, bölgedeki Çanak Çömleksiz Neolitik topluluklarının değiş-tokuş ağının ve hatta alanı ziyaret eden grupların yayıldığı coğrafi alan hakkında ipuçları verebilir. Bingöl, Nenezi Dağ ve Göllü Dağ bölgelerindeki farklı volkanik arazilerden gelen 7 farklı hammadde türü, diğer çağdaş yerleşmelerde görülenin çok üzerinde bir çeşitlilik göstermektedir. Farklı bölgelerden gelen geniş insan topluluklarının, bu anıtsal yapıların inşası için en azından dönemsel olarak Göbekli Tepe'de toplandığı düşünülür. Alanda yapılan araştırmalar sonucunda belirlenen, tahıl, fındık, badem, et ve özellikle hayvansal yağ gibi yüksek enerji potansiyelli besinlerin yoğun olarak tüketimi de bu durumu desteklemektedir. Av hayvanları üzerine yapılan demografik profil çalışmaları ve ceylan üzerinde yapılan izotop analizleri, bu tür etkinliklerin büyük olasılıkla yazı sonu ve sonbaharda, bir başka deyişle yabani tahıl ve bakliyatın hasatından sonra gerçekleştiğini gösterir.

Bu tür büyük ölçekli etkinlikler, planlama, organizasyon ve yürütülecek farklı görevlerin koordinasyonu ile ilgili konuları gündeme getiriyor, dolayısıyla bu erken Çanak Çömleksiz Neolitik topluluklarındaki karmaşık sosyal yapıya işaret ediyor. Şimdiye dek, bu dönem için oldukça beklenmedik bir durum olan bu karmaşık yapının keşfi, Yukarı Mezopotamya'daki Neolitik yaşam tarzının gelişimine, yani tarım ve hayvancılığa geçiş ve sosyal katmanlaşmanın ortaya çıkışına da ışık tutuyor. Genç Dryas'ın (MÖ 12.800-11.500 arasındaki soğuk ve kuru iklim koşullarıyla karakterize edilen dönem) soğuk dönemini takip eden iklimik optimum (MÖ 9000-5000 arasındaki uygun iklim koşulları) ile birlikte biokütle, dolayısıyla besin kaynakları önemli derecede artış göstermiştir. Bu durum birbirleri ile rekabet içerisindeki topluluk ve bireylerin besin fazlasını biriktirmesine ve örneğin, ziyafetler düzenleyerek, güçlü sosyal statüler elde etmesine olanak sağlamıştır.

Şölenlerin belirli dönemlerde tekrarlanıyor oluşu, geniş kitleler için besin sağlamanın zorlukları da göz önünde bulundurulduğunda, avcı toplayıcı grupların ekonomik olanakları üzerinde bir

Göbekli Tepe'deki P38 numaralı dikilitaş üzerinde yaban domuzu ve kuş motifleri görülüyor.

Paleolitik mağara sanatının tersine, Neolitik resim sanatında insan çok daha belirgin bir rol alır. Göbekli Tepe’de örneklerini gördüğümüz Neolitik resim sanatında insan artık doğanın eşit bir parçası olarak değil, daha önemli ve hayvan dünyasından daha ‘yüksekte’ olarak tasvir edilir. Görünüşe bakılırsa, insanın doğayı algılama ve doğa içerisinde kendisini konumlandırma biçimi, iklim değişikliği ve kaynaklardaki artış ile birlikte değişmiştir.

baskı unsuru oluşturuyor olmalıydı. ‘Anı’ ve çok miktarda besin ihtiyacının ortaya çıkması gibi durumlara karşılık olarak yeni ve daha öngörülebilir besin kaynakları ve işleme tekniklerinin geliştirilmesi gibi bir gerekliliğin ortaya çıktığını varsayabiliriz. Göbekli Tepe’de yapılan bir diğer ilginç keşif, şölenlerin sosyo-kültürel konteksti içerisinde tahılların sahip olduğu önemli rolü gözler önüne serer. Büyük miktarlarda yemek tüketiminin yanında, şölenlerin bir vazgeçilmezi olarak önemli bir miktarda içki de tüketiliyor olmalıydı. Göbekli Tepe’nin su kaynaklarına uzak bir noktada kurulduğunu biliyoruz. Sarhoş edici içkilerin, özellikle alkollü içeceklerin rolü hem arkeolojik hem de etnografik kontekstlerde benzer şekilde tartışılmıştır. Hafif alkollü içeceklerin üretimi ve tüketimi böylesine erken dönemler için bile şaşırtıcı değildir. Örneğin, Körtik Tepedeki bir Çanak Çömleksiz Neolitik mezarlığında, içerisinde şarap üzümünün varlığına işaret eden tartar asidi ka-

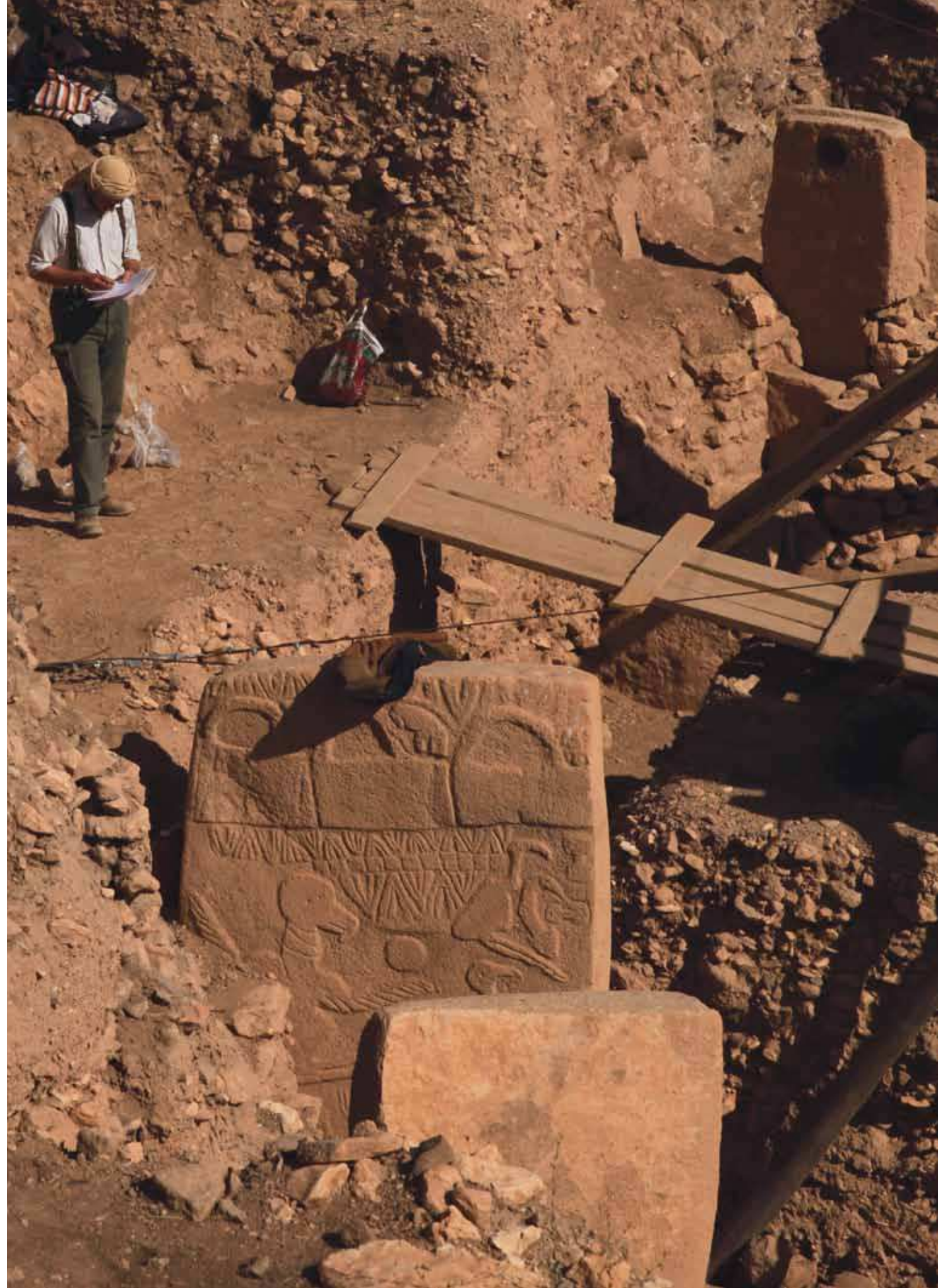

A yapısında bulunan P1 numaralı dikilitaş üzerinde bir koç motifi ve onun üzerinde ağ motifi görülüyor. © DAI, Ch. Gerber, Göbekli Tepe Kazı Arşivi

lıntıları bulunan iki taş kap ele geçmiştir. Göbekli Tepe’de Çanak Çömleksiz Neolitik B kontekstlerinde, çeşitli geniş, fıçı ve oluk biçimli akıtacaklı kaplar bulunmuştur. Bu kapların, boyutlarından ve 160 litreye kadar ulaşan kapasitelerinden de anlaşıldığı gibi, bunların odaların içerisinde sabit, bütünleyici donanım elemanları oldukları anlaşılmaktadır. Bu tür kaplara ait parçalar diğer tabakalarda da ortaya görülür. Bu taş kapların bazılarının içerisinde, dip kısımlarda grimsi-siyah bir tortu tespit edilmiştir. Yapılan analizler henüz nihai sonuca ulaşmasa da, bu tortuların tahılların fermantasyon işlemi sırasında ortaya çıkan oksalat isimli maddenin varlığına, dolayısıyla malt ve bira üretimine işaret etmektedir. En basit haliyle yapılan mayalama işlemi için çimlendirme ve ezme işlemlerinin yapılabileceği büyük kaplar dışında başka bir şeye gerek yoktur. Göbekli Tepe coğrafi konumuyla, ‘kurucu ekinler’ adı verilen ilk evcilleştirilen 8 bitki türü arasından bazılarının dağılım alanında yer alır. Bu özelliğiyle Göbekli Tepe, önceden planlanmış etkinlikler olan bu tür büyük ölçekli şölenler için gereken sürede besin sağlanması gerekliliğinin, bitki yetiştirme ve hayvanların idare edilmesi gibi besin üretimine yönelik çabaları tetiklemiş veya en azından teşvik etmiş olabileceği görüşünü desteklemektedir.

Göbekli Tepe ve söz konusu diğer yerleşmelerden gelen örnekler üzerinde de gördüğümüz gibi, bir költ topluluğu tarafından paylaşılan ortak ikonografi içerisinde hayvan sembolizminin oynadığı önemli rol, hayvanların erken Neolitik kozmolojisi ve ritüel uygulamalarındaki önemini vurgulamaktadır. Paleolitik Çağ sanatıyla karşılaştırıldığında, son Buzul Çağının sonlarını takip eden süre içerisinde gerçekleşen zihniyet değişiminin bir yansıması olarak motif repertuarında dikkate değer bir içerik değişiminin meydana geldiğini görürüz. Paleolitik mağara sanatının tersine, Neolitik resim sanatında insan çok daha belirgin bir rol alır. Dahası, Neolitik resim sanatında insan artık doğanın eşit bir parçası olarak değil, daha önemli ve hayvan dünyasından daha ‘yüksekte’ olarak tasvir edilir. Görünüşe bakılırsa, insanın doğayı algılama ve doğa içerisinde kendisini konumlandırma biçimi, iklim değişikliği ve kaynaklardaki artış ile birlikte değişmiştir. İnsan artık doğal dünya içerisinde yalnızca pasif olarak görev almıyor, aktif olarak onu değiştirmeye ve kullanmaya başlıyordu. Do-

Göbekli Tepede kazı çalışmalarından bir görüntü. T-biçimli dikilitaş üzerinde kuş motifleri görülüyor. © Alparslan Berber

Çanak çömleğin ortaya çıkışından bile daha erken tarihli olan anıtsal yapılar, birbirlerine duvar ve sekiler ile bağlı T-biçimli dikilitaşların içerisine yerleştirildiği dairesel duvarlar ile yapıların merkezine yerleştirilmiş iki büyük boyutlu dikilitaştan oluşur. Yapıların tümü belirli bir süre sonra bilinçli olarak toprakla doldurulmuş ve neredeyse bir mezarı andırır biçimde kapatılmıştır.

Göbekli Tepe'den taş kap örneği. © DAI, Göbekli Tepe Kazı Arşivi

Göbekli Tepe'nin Çanak Çömleksiz Neolitik B Döneminin anıtsal, dairesel mimarisine bir örnek olan D yapısı. © DAI, N. Becker, Göbekli Tepe Kazı Arşivi

layısıyla, T-biçimli antropomorfik dikilitaşlar, insanın hayvan dünyası üzerinde uygulamaya başladığı gücün ve bu zihniyetin göstergesi olabilir. Bu 'zihinsel' kontrol, 'kültürel' ve dolayısıyla 'fiziksel' kontrolün ortaya çıkmasında doğrudan bir önkoşul olarak görülebilir. Böylece hayvancılık ve en nihayetinde evcilleştirme gerçekleşmiştir.

Göbekli Tepe'de şimdiye dek yürütülen çalışmalarda, hayvan kemikleri veya bitki kalıntılarında evcilleştirme izine rastlanmamıştır. Ancak bitki yetiştirme çok daha eskiye dayanır ve bu yönde atılan ilk adımların bitki ve hayvan fenotiplerinde görünür izleri yoktur. Yapılan genetik analizler, tek taneli küçük kıvılcık buğday ile gernik buğdayının, Göbekli Tepe'nin beslenme bölgesinde yer alan Karacadağ bölgesinde evcilleştirildiğini gösterir.

Bu tür şöenlerde ortaya çıkan rekabet kavramı ve bunun beraberinde getirdiği toplumsal baskı, erken Çanak Çömleksiz Neolitik avcı toplayıcı gruplarının, anlık getiriler üzerine kurulu geleneksel besin aktivitelerini devam ettirmek yerine, besin kaynaklarından faydalanmaya yönelik daha sürdürülebilir yöntemler geliştirmesini sağlamış olabilir. Ancak besin fazlasının biriktirilmesi, saklanması ve -en önemlisi- yeniden dağıtılması gerekir. Bu noktada ortaya çıkan otorite ihtiyacı, bazı karizmatik bireylerin sosyal güç elde etmesine olanak vermiştir. Sürdürülebilir kaynak işletme ve uzun süreli depolama yöntemlerinin gelişmesi ile birlikte yerleşik hayata geçiş kaçınılmaz olmuştur. Yerleşik hayata geçişin ardından daha geniş toplulukların ortaya çıkışı, kaçınılmaz olarak iç karışıklıklara sebep olmuş, böylece kurallar ile düzenlemeler ve dolayısıyla otorite ve hiyerarşik yapıların ortaya çıkmasına yönelik talepleri körüklemiştir. Büyüklüğünü Göbekli Tepe ile birlikte anlamaya başladığımız, farklı coğrafyalardan gelen avcı toplayıcı grupların düzenlediği bu önemli toplantılar, insanlık tarihindeki bu büyük değişimi ateşleme görevini görmüş olabilir. Sonuç olarak, anıtsal yapıların inşa edilmesi gibi karmaşık ve kolektif görevlerin yerine getirilmesi için mümkün olduğunca çok adam toplamak amacıyla düzenlenen bu dini gerekçeli iş şöenleri, besin üretiminin başlangıcının ve dolayısıyla bizim dediğimiz bu medeniyetin doğuşunun zeminini hazırlamış olabilir.

C yapısında bulunan P12 numaralı dikilitaşın sağ tarafı üzerinde çeşitli kabartma bezemeler görülmüyor. "T" formunun baş kısmında çeşitli kuş motifleri yer alırken, gövde kısmında ise bir yaban domuzu ve bir tilki görülmüyor. © DAI, D. Johannes, Göbekli Tepe Kazı Arşivi

